9

अव्ययानि

1. अधोलिखितानि वाक्यानि पठत—

- दुर्वहम् अत्र जीवितम्।
- प्रकृतिः एव शरणम्।
- सः सदा सत्यं वदति।
- यानानां पङ्क्तयो हि अनन्ताः।
- वायुयानं भृशं दूषितम्।
- जलं निर्मलं न अस्ति।
- एतत् खलु राजासनम् अस्ति।
- अलम् अतिशालीनतया।
- ननु भगवान् वाल्मीकिः अयम्।

उपरि यानि रेखाङ्कितानि पदानि सन्ति तानि सर्वाणि अव्ययपदानि सन्ति। अव्ययपदानि लिङ्गवचनविभक्तिषु न परिवर्तन्ते। तद्यथा —

(क) i. बालः अपि धावति। ii. बालिका अपि धावति।

अत्र लिङ्गकारणात् अपि परिवर्तनं न भवति।

(ख) i. यदा सः आगच्छति तदा ते गच्छन्ति। ii. यदा ते आगच्छन्ति तदा वयं गच्छामः।

अत्र वचनकारणात् अपि 'यदा-तदा' अव्यययोः परिवर्तनं न भवति।

(ग) i. बालः उच्चैः वदति। ii. पिता बालम् उच्चैः वदति।

अत्र विभक्तिकारणाद् अपि 'उच्चैः' इति अव्ययपदे परिवर्तनं न भवति।

अतः—

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥

- अव्ययानि न परिवर्तन्ते।
- अव्ययानि त्रिषु लिङ्गेषु सदृशानि भवन्ति।
- अव्ययानि त्रिषु वचनेषु सदृशानि भवन्ति।
- अव्ययानि सर्वासु विभक्तिषु सदृशानि भवन्ति।

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 76 5/24/2019 3:50:04 PM

अव्ययपदानि

कालवाचकानि	स्थानवाचकानि	युग्मानि	समानार्थकानि	विकीर्णानि
पुरा- प्राचीनकाल में	यत्र- जहाँ	यावत्-तावत् = जब तब	ननु, नूनम्, खलु — निश्चय	अपि-भी
सद्यः- तुरन्त	तत्र- वहाँ	यत्र-तत्र= जहाँ वहाँ	सम्प्रति, अधुना, इदानीम्, साम्प्रतम् — अब	वृथा-बेकार
सपदि- तुरन्त	उपरि- ऊपर	शनैः-शनैः= धीरे-धीरे	सदा	अथ किम्- हाँ और क्या
अचिरात्- अभी	कुत्र- कहाँ	यदा = जब	सर्वदा	च- और
अचिरेण- अभी	अत्र- यहाँ	तदा = तब	इत्थम्- इस प्रकार से	अपरम्- और भी
सततम्- निरन्तर	सर्वत्र- सब जगह	कदा = कब	एवम्- इस प्रकार	सत्वरम्- शीघ्र
अभितः- दोनो ओर	नीचैः- नीचे	यदि तर्हि= यदि तो		अन्यथा- दूसरे प्रकार से
परितः- चारो ओर		मुहुर्मुहुः= बार-बार		सर्वथा- सब प्रकार से
उभयतः- दोनो ओर		यथा-तथा= जैसा वैसा		एव- ही
सर्वतः- सब ओर		यथापि तथापि= जैसे भी वैसे भी		प्रति- ओर
कदाचित्- कभी, किसी समय				अलम्- बस, समर्थ
अचिरम्- अभी				च- और
एकदा- एक बार				न- नहीं
सकृत्- एक बार				मा- मत
सहसा- अचानक				अतः- इसलिए
सदा- हमेशा				इति- इस प्रकार
इतस्ततः- इधर-उधर				उच्चैः- ज़ोर से
कुतः- कहाँ से				पुनः- फिर
नक्तम्- रात				तूष्णीम्- चुपचाप
दिवा- दिन				तु- तो
अद्य- आज				परम्- परन्तु
ह्यः- बीता हुआ कल				कथम्-कैसे
श्वः- आने वाला कल				अनृतम्- झूठ
वृथा- व्यर्थ				ततः- तत्पश्चात्
समीपे- पास में				परस्परम्-आपस में
दूरे - दूर				इव- के समान

© NCERT not to be republished

अभ्यास:

1. अधोलिखितानि वाक्यानि पठित्वा अव्ययपदानि चित्वा लिखत—

		अव्ययपदानि
(i)	एकदा तस्य भार्या पितुर्गृहं प्रति चलिता।	– ....
(ii)	भवान् कुत: भयात् पलायित:।	– ....
(iii)	तत्र गम्यताम्।	– ....
(iv)	त्वं सत्वरं चल।	– ....
(v)	तेन सदृशं न अस्ति।	– ....
(vi)	गीता सुगीता च वदत:।	– ....
(vii)	यदा स: पठति तदा एव शोभते।	– ....
(viii)	तापसौ लवकुशौ तत: प्रविशत:।	– ....
(ix)	अलम् अतिदाक्षिण्येन।	– ....
(x)	अहम् अपि श्रावयामि।	– ....

2. उचिताव्ययपदै: रिक्तस्थानानि पूरयत—

मञ्जूषा

सर्वत्र, एव, इति, ननु, एवम्, तत्र, उच्चै:, तथापि, बहुधा, मा

(i) मम गुरु: .... भगवान् वाल्मीकि:।

(ii) क: .... भणति?

(iii) कुपिता सा .... वदति।

(iv) त्वं .... गच्छ।

(v) यूयं चापलं .... कुरुत।

(vi) कृषीवल: बहुवारं प्रयत्नमकरोत् .... वृष: नोत्थित:।

(vii) कृषक: बलीवर्दं .... पीडयति।

(viii) बहूनि अपत्यानि मे सन्ति .... सत्यम्।

(ix) सर्वेषु अपत्येषु जननी तुल्यवत्सला .... ।

(x) .... जलोपप्लव: सञ्जात:।

© NCERT not to be republished

3. विपर्ययाव्ययपदैः सह योजयत —

यत्र .... यथा ....

यथैव .... यदा ....

यदैव .... यावत् ....

अत्र.................. यदि ....

4. उचितार्थैः सह मेलनं कुरुत —

(i)	पुरा	नहीं/मत
(ii)	उच्चैः	हमेशा
(iii)	नूनम्	परंतु
(iv)	इत्थम्	ही
(v)	सर्वथा	इस प्रकार
(vi)	एवम्	सब प्रकार से
(vii)	एव	इस प्रकार से
(viii)	परम्	निश्चय
(ix)	सदा	ज़ोर से
(x)	मा	प्राचीनकाल में

© NCERT not to be republished

2020-21

Workbook.indd 79 5/24/2019 3:50:05 PM

5. उचिताव्ययपदैः सह रिक्तस्थानानि पूरयत—

मञ्जूषा

यथा-तथा, यदि-तर्हि, यथैव-तथैव, यावत्-तावत्, यत्र-तत्र।

(i) .... लव: .... कुश:।

(ii) .... अहं कृष्णवर्ण: ....त्वं किं गौराङ्ग:!

(iii) .... गुरु: वदति .... शिष्य: करोति।

(iv) .... वृक्षा: .... खगा:।

(v) .... लता आगच्छति .... त्वं तिष्ठ।

6. उदाहरणानुसारं लिखत—

(i) श्व: सोमवासर:....................

(ii) ....

(iii) ....

(iv) ....

(v) ....

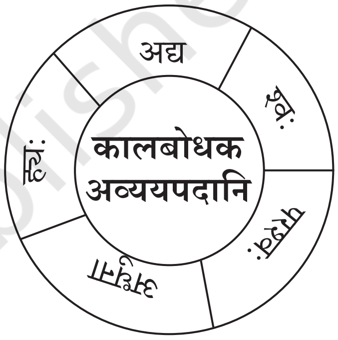

7. पर्यायाव्ययपदानि लिखत—

ननु: ....

सम्प्रति: ....

© NCERT not to be republished